

ne o spornim pitanjima donosi vrlo oprezno i suzdržano. Tamo gdje nema dovoljno dokaza naznačuje problem i upozorava na potrebu daljnjeg proučavanja i traženja dodatnih dokumenata. Imponira njezina smirenost i oprez kao i širina pogleda i argumentirane tvrdnje. U daljnjem proučavanju NDH ova će knjiga biti nezaobilazna. Istraživačima će biti iznimno važna jer je ona svojom objektivnošću pronikla do onih granica koje su vrijedne poštovanja. Sve one koji su na bilo koji način ustaški pokret i NDH glorificirali i prikazivali kao vjekovni hrvatski san videći u njoj vrhunac ostvarenja hrvatske državotvorne misli, ova će ih knjiga sigurno do kraja razoružati. Otrgla im je sve argumente za njihove tvrdnje. Zbog svojih stajališta to sigurno neće reći i napisati, ali će morati barem u sebi priznati da o njoj moraju promijeniti mišljenje.

Knjiga je opskrbljena povijesnim zemljovidima, popisom arhivskih izvora, literaturom ikazalom osoba. Posebno treba naglasiti da je autorica koristila izvore sačuvane u Ministarstvu unutrašnjih poslova koji su dostupni istraživačima od 1991. godine.

Franko Mirošević

Bojan DIMITRIJEVIĆ i Kosta NIKOLIĆ, *General Mihailović. Biografija*, Srpska reč, Beograd 2000., 501 str.

Slomom komunizma u Srbiji početkom devedesetih započeo se oblikovati svojevrсни pokret za rehabilitaciju i stvaranje kulta Dragoljuba Mihailovića i njegove organizacije. U osnovi legitimno nastojanje usmjereno prema pobijanju i reviziji dotad uvriježene ideologizirane historiografije i publicistike te općenite političke i društvene demonizacije Mihailovića i njegovih pristaša kao nastavka građanskog rata, postupno je preraslo u nekritično oblikovanje mita o *Ravnoj Gori* i *srpskom Čiči*, svojevršno *neoravnogorstvo*, srbijanski politički, socijalni i (sub)kulturni postkomunistički fenomen. *Neoravnogorsko* srpstvo, u stranačko-političkom smislu artikulirano kroz Srpski pokret obnove (SPO) kontroverznog Vuka Draškovića, egzistiralo je tijekom devedesetih kao ideološki i simbolički antipod tzv. partizansko-komunističkom srpstvu okupljenom oko Slobodana Miloševića i njegove nomenklature.

Opsežan životopis Dragoljuba Mihailovića autora Bojana Dimitrijevića (r. 1968.) i Koste Nikolića (r. 1963.), u vrijeme izlaska knjige znanstvenih suradnika i istraživača beogradskog Instituta za savremenu istoriju, u osnovi je znanstveno-historiografski izdanak toga *neoravnogorskoga* gibanja, na što osim sadržaja upućuje i podatak da je knjigu objavila *Srpska reč*, nakladnik u vlasništvu Srpskog pokreta obnove i agilni promotor literature slične provenijencije. Obojica su predstavnici hrvatskoj stručnoj javnosti nepoznatoga mlađeg naraštaja srpske historiografije. Knjiga predstavlja posljednji u nizu njihovih radova iz tzv. ravnogorske povijesti, sastavljene od ukupno osam naslova, među kojima istaknuto mjesto ima prethodno objavljena Nikolićeva *Istorija ravnogorskog pokreta*, I-III, Beograd 1999.

Knjiga je podijeljena na šest poglavlja sastavljenih od manjih cjelina na kraju kojih se nalaze bilješke o korištenim izvorima i literaturi.

U prvom poglavlju "Stvaranje đenerala" (15.-102.) potanko su opisani Mihailovičev život i djelatnost do 1941. Rođen je 1893. u Ivanjici, upravnom središtu Moravičkog kotara. Otac mu je bio državni činovnik (kotarski pisar). Vrlo rano, kao sedmogodišnjak ostao je bez roditelja, pa je skrb o njemu preuzeo stric u Beogradu, gdje je završio gimnaziju, a zatim Nižu školu Vojne akademije. Kao mladi dočasnik upućen je 1912. u čin podnarednika u rat protiv Osmanskog Carstva u sastavu Drinske divizije srpske vojske. Njegova 43. pukovnija sudjelovala je tijekom 1913. u gušenju albanskog ustanka na Kosovu protiv srpske vlasti, a nakon povratka u Beograd krajem 1913., nastavio je školovanje u časničkom činu potporučnika u koji je promaknut kraljevim ukazom iste godine. Po austro-ugarskoj objavi rata Srbiji upućen je na ratište, a u rujnu 1914. protiv njega je pokrenuta istraga zbog privremenoga gubitka položaja pa mu je tijekom 1915. onemogućeno napredovanje u čin poručnika.

Ulaskom u rat njemačkih postrojbi nastupilo je rasulo srpske vojske koja se krajem 1915. preko Albanije povukla na grčki otok Krf. Mihailovičeva pukovnija je premještena u sastav Vardarske divizije i upućena na ratište prema Bugarima. U borbama vođenim tijekom rujna 1916. ranjen je, prebačen na liječenje u Solun, a zatim 1917. vraćen na ratište. Neposredno prije zaključenja primirja promaknut je u čin poručnika i upućen na Kosovo i u Skoplje u borbu protiv albanskih ustanika.

U Beograd se vratio u jesen 1919. na dužnost u Kraljevoj gardi u kojoj je služio samo četiri mjeseca, jer je nakon kavanskog incidenta uhićen, stavljen pod istragu i ponovno vraćen u Skoplje. Po službenim izvješćima Mihailović je na dočeku Nove godine u pripitoin stanju revolverom prijetio gostima koji su prosjedovali zbog sadržaja zdravnice njegova kolege časnika održane u čast Maksima Gorkog, Lenjina i Plehanova. Nakon tog incidenta nije dugo u nemilosti o čemu svjedoče višestruka odlikovanja i uglavnom uobičajeno napredovanje: 1923. završio je Višu školu Vojne akademije, a do 1930. napredovao je do čina potpukovnika, kada je upućen na šestomjesečnu izobrazbu u Francusku. Uz Mihailovičev boravak u Parizu vezan je i postanak kasnije višestruko eksploatiranog mita o njegovu poznanstvu s tadašnjim francuskim potpukovnikom Charlesom de Gaulleom. Iako je srpska komunistička historiografija odbacivala utemeljenost takve tvrdnje, autori to ostavljaju otvorenim, iznoseći i pretpostavku o utjecaju de Gaulleova djelovanja od 1940. na Mihailovičeve postupke nakon sloma jugoslavenske države u travnju 1941.

Usporedno s promaknućem u čin pukovnika, započela je 1935. Mihailovičeva vojno-diplomatska služba, prvo u Sofiji, a zatim u Pragu. U vrijeme boravka u Sofiji došla je do izražaja njegova sklonost urotništvu i "bavljenju politikom" izvan djelokruga vojničke službe. Tako uspostavlja vezu sa sovjetskim poslanstvom, bugarskim oporbenim filojugoslavenskim i profrancuskim prevratničkim krugovima i bavi se "visokom politikom" izvan službenog smjera jugoslavenske vanjske politike. Predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović već ga je 1936. uklonio iz Sofije i uputio na mjesto vojnog izaslanika u Prag.

Nakon povratka iz Praga Mihailović je stupio na dužnost u stožer Dravske divizijske oblasti u Ljubljani gdje ga je zatekao njemački napadaj na Poljsku u rujnu 1939. Izlazak njemačkog Reicha na zapadne jugoslavenske granice 1938. u njemu je razbukvalo od prije iskazivano tradicionalno protunjemačko raspoloženje. Kao časnik kratkotrajno boravi u Celju, gradiću s brojnom njemačkom

zajednicom, podupire tamošnju slovensku sokolsku, jugoslavenski i protunjemački usmjerenu mladež, a u Mariboru i osobno sudjeluje u incidentu premlaćivanja jednog Nijemca. Boravak u Sloveniji učvrstio je Mihailovićevu sklonost prema Slovencima kao "dobrim Jugoslavenima" i iskrenim srpskim prijateljima, nasuprot "vjerolomnim" katoličkim Hrvatima, muslimanima i narodnim manjinama. Iz jednog izvješća koje navode autori vidljivo je kako je osim zaoštavanja s njemačkom zajednicom pozivao i na borbu "protiv klerikalizma, čija je težnja bila za stvaranje jedne Habsburške države".

Neposredno prije odlaska iz Slovenije ili odmah nakon dolaska u Beograd 1939., Mihailović upućuje Ministarstvu vojske i mornarice kontroverzni referat u kojem izlaže svoje poglede na problematiku preustroja vojske u svjetlu tadašnjih vojno-političkih događaja. Autori su rekonstruirali sadržaj referata na temelju različitih, nepotpunih fragmenata. Po njima Mihailović je upozorio na navodni utjecaj Rima i Berlina na Hrvate i Slovence, "petokolonaštvo" ustaške djelatnosti i postupke njemačke zajednice u Sloveniji i predložio preustroj vojske po načelu teritorijalne službe u kojoj bi "Srbi, Hrvati i Slovenci" služili u "svojim" odvojenim postrojbama. U vojno-teorijskom smislu odbacio je koncepciju pojačanog utvrđivanja prema Njemačkoj i Italiji i predložio koncept četničkoga (gerilskog) otpora mogućem napadaču. Ministar general Milan Nedić odbacio je Mihailovićevu inicijativu i kaznio ga strogim tridesetodnevnom pritvorom. Svi Mihailovićevi postupci nakon 1935. upućuju na njegovu pripadnost onom političko-ideološkom časničkom mentalitetu utemeljenom na nerazlikovanje između službeno proklamiranog i nominalno složenog, integralno-jugoslavenskog obrasca i srpskog partikularizma i ekskluzivizma. Upravo takav mentalitet kao i iracionalni vanjsko-politički dogmatizam, stajao je u pozadini samoubilačkoga pučističkog zahvata od 27. ožujka 1941. kojim su urušeni krhki temelji prve jugoslavenske države.

Nakon izlaska iz pritvora Mihailović je postavljen za predavača strategije i taktike na beogradskoj Vojnoj akademiji. U Beogradu stupa u dodir s časničkim urotničkim krugom nezadovoljnika "izdajničkim" vanjskopoličkim smjerom Stojadinovićeve vlade i tobožnjim katoličkim "klerikalnim prodorom u profane sfere" (konkordat), a zatim i političkim smjerom kneza Pavla i Cvetkovićeve vlade, obilježenim napuštanjem koncepta integralnog jugoslavenstva i dijalogom s hrvatskim političko-nacionalnim zahtjevima. Autori upravo ove ideologije koriste u opisu političke klime u zemlji, bez argumenata optužuju Stojadinovićevu vladu za razbijanje "ideologije jugoslavenskog nacionalizma, državnog i narodnog jedinstva", a Mihailovićevu urotničku djelatnost opisuju kao "razumljivu i logičnu". Osim povremenih susreta s britanskim obavještajcima, "u slobodno vrijeme", Mihailović je nasuprot službenom stajalištu o strogoj neutralnosti u ratnom sukobu tijekom 1940., na jednom primanju u britanskom poslanstvu za članove Glavne uprave Udruženja rezervnih podoficira otvoreno zastupao potrebu ulaska Kraljevine Jugoslavije u rat protiv Njemačke zbog čega je na traženje njemačkog poslanika ponovno kažnjen pritvorom i upućen na novu dužnost u Mostar u stožer tamošnje vojne oblasti.

U poglavlju "Prekretnica sudbine" (103.-200.) opisano je Mihailovićevo djelovanje u prvoj godini rata do proljeća 1942., oblikovanje njegove vojne organizacije i vojno-političke prilike i odnosi u okupiranoj Srbiji. Po ratnom rasporedu upućen je početkom travnja 1941. u Kiseljak pokraj Sarajeva u stožer 2. armije koji je zatim premješten u -akovo u prostor tamošnje biskupije. Mihailović

je svjedok rasula jugoslavenske vojske, "izdaje" Hrvata na koju je upozoravao i proglašenja hrvatske države koje je tamošnje pučanstvo oduševljeno pozdravilo. Ostaci 2. jugoslavenske armije povukli su se u metežu južno od Save u Bosnu, a stožer je smješten u Brčko. Prigodom povlačenja u Vinkovcima su naoružani Hrvati zarobili četiri kamiona s cjelokupnom opremom stožernih časnika, u kojima se nalazio i Mihailovićeve časnički sanduk s osobnim stvarima i dalekozorom koji je nosio još od Solunskog fronta. U Brčkom Mihailović preuzima dužnost načelnika stožera 2. armije te postavljanjem dinamita osobno sudjeluje u rušenju mosta na Savi, nakon čega se povlači iz grada dublje u Bosnu. On i njegov Brzi odred sukobljavaju se s hrvatskim naoružanim skupinama i kratkotrajno zauzimaju Derventu u kojoj je prethodno uspostavljena hrvatska vlast, a sve u sklopu bezuspješnih pokušaja zaustavljanja njemačkog prodora preko Save kraj Bosanskog Broda. Konačnim povlačenjem u smjeru Doboja i Maglaja okončano je Mihailovićeva sudjelovanje u kratkotrajnom travanjskom ratu. Njegova nedvojbeno borbenost i osobna inicijativa stajali su u nerazmjeru sa spontanom rasulom vojske nesposobne pružiti ozbiljniji otpor.

Neovisno o službenoj kapitulaciji potpisanoj 17. travnja 1941., Mihailović se zajedno s pobočnikom Hrvatom, pričuvnim potporučnikom Vladimirom Lencem izdvojio s dijelom postrojbe i uputio prema Drini u Srbiju, uvjeren da će tamo zateći ustrojeno bojište. Ta će skupina u Srbiji prerasti prvo u samoproglašeni stožer Vojno-četničkih odreda Jugoslavenske vojske (otud kolokvijalni neslužbeni naziv četnici), a zatim u zapovjedništvo Jugoslavenske vojske u otadžbini (JVUO), po Mihailovićevu shvaćanju zakonitom nastavku oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije. Njegovu odluku o neprihvatanju kapitulacije autori vide kao konglomerat nacionalnog romantizma, protunjemačkog raspoloženja i "slobodarskog duha" srbijanskoga vojničkog naraštaja iz prošlih ratova, "intelektualno i vojnički nespremnog za nositelja budućeg otpora".

Na putu prema Srbiji skupina se nekoliko puta sukobila s njemačkim ophodnjama i postupno smanjivala, pa je na plato Ravne Gore oko 11. svibnja 1941. stiglo tridesetak vojnika. U historiografiji postoje dvojbe o nadnevku Mihailovićeva dolaska na Ravnu Goru, u razdoblju od 8. do 13. svibnja, a autori iznose, s uporištem u izvorima, nadnevak 11. svibnja kao najtočniji. Od svibnja do kolovoza na teško pristupačnoj Ravnoj Gori ustrojava se vojna organizacija kojoj se priključuju manji ostaci jugoslavenske vojske, prikuplja hrana i naoružanje. Ravna Gora kao središte Mihailovićeve akcije postaje simbol njegova srbijanskog pokreta u vojnom i političkom smislu, pa otud naziv Ravnogorski pokret koji treba lučiti od lokalne četničke akcije na području Nezavisne Države Hrvatske. Mihailović se od početka pokušao nametnuti kao vođa otpora oko kojeg bi se okupile sve skupine pa je preko posrednika stupio u dodir s Kostom Pećancem, predsjednikom predratnog Četničkog udruženja, koji je u ljeto 1941. nadzirao naoružane odrede na jugu Srbije. Pećanac je odbio njegovu ponudu i u kolovozu zaključio sporazum s Nijemcima.

Mihailovićeva legitimistička i u osnovi defanzivna strategija svodila se u početku na jačanje vlastite vojne organizacije koja će "u odgovarajućem trenutku", kada se za to steknu uvjeti na svjetskim ratištima, krenuti u borbu protiv okupatora i tako osigurati jugoslavensku restauraciju i povratak u zemlju kralja i izbjegličke vlade. Do tada treba izbjegavati nepromišljene sukobe u Srbiji kako bi se izbjegle represalije protiv pučanstva ("ekonomija srpske krvi"), a težište "otpora" prenijeti u Nezavisnu Državu Hrvatsku, kako bi se zaštitili tamošnji Srbi, što

je preraslo u pogrome muslimanskog i katoličkog pučanstva, za što autori amnestiraju Mihailovića od svake odgovornosti, iako i srpski izvori s početka 1942. koje navode (zapovjedništvo Ljotičevih dobrovoljaca), govore o njegovu utjecaju na četničku akciju u istočnoj i jugoistočnoj Bosni (bojnici Dangić i Todorović) u vrijeme počinjenih zločina u Foči, Goraždu i Višegradu.

Takva strategija, u osnovi razumljiva i logična iz perspektive Mihailovićevih ciljeva, dovedena je u pitanje pojavom suparničkog vojno-političkog i ideološkog čimbenika, Komunističke partije i njezine oružane akcije nakon 22. lipnja 1941.

Komunistički atentat na dva srpska oružnika u Beloj Crkvi od 7. srpnja, uvod je u rasplamsavanje širokoga protunjemačkog ustanka vođenog po boljševičkom revolucionarnom obrascu ("Užička Republika") u očekivanju brzog sovjetskog prodora preko Dunava u Srbiju. U ustanku unaprijed osuđenom na propast, sudjeluju osim komunista i Mihailoviću lojalni odredi. Suradnja je krhka i opterećena ideološkim suprotnostima, razmimoilaženjima oko ustroja vlasti (sovjetski narodnooslobodilački odbori ili lokalna vlast s uporištem u zakonodavstvu bivše države), vojne strategije (opći napadaj na njemačke postrojbe ili povremeni gerilski prepadi) i vrhovnog zapovjedništva nad svim ustaničkim snagama. Do kraja listopada kada započinje otvoreni građanski rat između komunističkih ustanika i Mihailoviću odanih snaga, održano je nekoliko pomirbenih susreta u kojima su se dva puta, 19. rujna u Struganiku i 26. listopada u Brajčićima, susreli Tito i Mihailović. Prigodom sastanka u Brajčićima, Mihailoviću su suradnici predložili Titovu likvidaciju koju je zbog "vojničke časti" odbio.

Autori opširno opisuju, pozivajući se na različite izvore, četničko-komunističke odnose i njihova međusobna optuživanjima u tom razdoblju, kao uvod u prosinački slom ustaničkog pokreta, okončanog Titovim bijegom u Sandžak i Mihailovićevim izbjegavanjem zarobljavanja prigodom njemačkog pohoda na Ravnu Goru.

Iako je iskazao nepomirljivost prema komunistima i njihovim koncepcijama, Mihailović je pasivnim i djelatnim sudjelovanjem u ustanku i početnom suradnjom posredno dao određeni legitimitet komunističkoj akciji i time pomogao da ustanak preraste prvobitne okvire i zadobije konotacije srpskoga nacionalnog ustanka. Time je preuzeo i odgovornost za njemačke represalije i veliko stradanje pučanstva, kao i za potkopavanje legitimiteta i napora Nedićeve vlade u Beogradu usmjerenih prema suzbijanju komunizma, zaštiti srpskih života i normalizaciji života pod okupacijom.

Autori opisuju okolnosti i sadržaj prvoga i posljednjega Mihailovićeva susreta s izaslanicima njemačkoga vojnog zapovjedništva u selu Divci kraj Valjeva 11. studenoga 1941. Za komuniste je ovaj susret bio dokaz njegove otvorene kolaboracije s okupatorom i "izdaje", a autori motive za pokretanje pregovora vide kao "egzistencijalne", dok su im bit i dosege odredili Nijemci zahtjevom za Mihailovićevom bezuvjetnom kapitulacijom. Mihailović se na pregovorima pojavio s bombom u džepu, očekujući uhićenje, prenijevši prethodno svoje ovlasti na Dragišu Vasića. Njemački su izaslanici već na početku odbili njegove ponude za borbu protiv komunista kao neiskrene, kao i zahtjeve za dodjelu oružja i streljiva. Mihailović je nastupio konfuzno i proturječno, odbivši svaku vezu s komunistima, čije vode po njegovu mišljenju nisu Srbi, a također i predaju, jer kao "nacionalist" služi svome narodu, a kao vojniku dužnost mu je da se ne preda

“sve do kad može izdržati”. Ovakvim nastupom ostavio je nejasnom svrhu svoje akcije, našavši se u procijepu između dviju logičnih i konzistentnih koncepcija, komunista i generala Nedića.

Prve obavijesti o postojanju Mihailovićeve skupine upućene su u inozemstvo tijekom srpnja 1941. izaslaniku jugoslavenske izbjegličke vlade za Bliski i Srednji Istok u Istanbulu, a jedan od izvještajnih kanala išao je preko turskog konzulata u Beogradu. Stalna radio veza s Britancima uspostavljena je u noći s 20. na 21. rujna 1941., kada je Mihailovićev radio - signal uhvaćen na Malti u tamošnjem komunikacijskom središtu. Prva britanska vojna misija na čelu sa satnikom D. T. Hudsonom stigla je u Mihailovićev stožer 25. listopada 1941., s naptukom o uvjetovanju slanja vojne pomoći prekidom građanskog rata s komunistima, čime je, s obzirom na bit i uzroke toga sukoba, posijana prva klica nepovjerenja između Mihailovića i britanskih stratezijskih zamisli. To je i početak britanske politike ravnoteže prema “dvama pokretima otpora”, vođene isključivim pritiscima na Mihailovića i očekivanjem da Moskva posreduje kod Tita u prekidu međusobnih sukoba.

Mihailović je u prosincu 1941. po izbjegličkoj vladi promaknut u čin brigadnog generala, a zatim u siječnju 1942. i divizijskoga generala i postavljen za “ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva”. Nakon više neuspjelih njemačkih potjera i raspisane tjeralice početkom lipnja 1942. prelazi u Crnu Goru. U to vrijeme njemačke su vlasti u Beogradu uhitile njegovu djecu i suprugu, kao i obitelji njegovih suradnika, i internirali ih kao taoce u logor na Banjici.

U tom je razdoblju u savezničkoj javnosti, u nerazmjeru s njegovim stvarnim značenjem, na vrhuncu Mihailovićeve papirnata slava, kao “srpskog Robin Hooda”: proglašen je s generalom MacArthurom i maršalom Timošenkom za “vojskovođu godine”, a u svibnju 1942. osvanula mu je slika na naslovnici američkog časopisa *Time*.

U poglavlju “Političar pod prinudom” (201.-224.) opisani su glavni politički ciljevi kojima je težila Mihailovićeva organizacija. Mihailović je svoju djelatnost započeo kao vojnik, u početku samozvani a zatim po izbjegličkoj vladi i priznati nositelj “jugoslavenskog državnog i vojničkog legaliteta i kontinuiteta”, bez odgovarajućega političkog programa i jasnih pogleda na njegovu realizaciju i s izraženim otporom prema političarima koje je držao “odgovornim” za travanj-ski slom. Vojno-politički razvitak događaja, posebice pojava neprijateljski raspoloženog i ideološki monolitnoga komunističkog pokreta otpora s jasnim državno-političkim ciljevima, pred njega su postavili potrebu stvaranja političkog krila svoje vojne organizacije i oblikovanja odgovarajućih političkih projekcija za budućnost. Kao svojevrsno političko predstavništvo u kolovozu 1941. osnovan je Centralni nacionalni komitet, dok je prve dvije godine u stvarnosti djelovao samo njegov Izvršni odbor kao Mihailovićevo savjetodavno tijelo u upravno-političkim, promidžbenim i vanjsko-političkim poslovima. Puninu Mihailovićeve vojne i političke organizacije i djelatnosti autori, ali i suvremenici nazivaju Ravnogorskim pokretom.

Narav i politički dosezi toga pokreta bili su ograničeni različitim čimbenicima. Mihailovićeve uloga predstavnika “jugoslavenskog državnog kontinuiteta” potvrđena njegovim imenovanjem za ministra i načelnika “stožera Vrhovnog zapovjedništva Jugoslavenske vojske” premještenog u “okupiranu Otadžbinu”, bitno ga je ograničavala i kao mogućeg nositelja jasno iskazanog socijalno-poli-

tičkog i državno-pravnog programa. Mihailoviću su pristupili isključivo drugorazredni političari uglavnom iz tabora, u historiografiji nedovoljno istaknuto i objašnjeno, srpske nekomunističke ljevice (Republikanska, Zemljoradnička i Socijalistička stranka), pa se i na njegov pokret prenijela kriza srpskoga političkog i stranačkog legitimiteta, otvorena odmah nakon smrti kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. godine.

Program obnovljene u biti srpsko-slovenske jugoslavenske države jasno vidljiv iz različitih proklamacija, službenih i neslužbenih spisa, od Moljevićeva Memoranduma iz lipnja 1941., koji autori prešućuju, do federalističke Rezolucije Svetosavskog kongresa u selu Ba iz siječnja 1944., legitimirao je Mihailovića i njegovu organizaciju kao nositelje jednog krila srpskoga nacionalnog ekskluzivizma, programatski još uvijek smještenog unutar jugoslavenskoga državnog okvira. Nazočnost Vladimira Predavca, Đure Vilovića, Nike Bartulovića i Mustafe Mulalića u krugu Mihailovićevih pristaša u političkom smislu bilo je značajno te ima isključivo historiografski značaj za razumijevanje krajnjih dosega srpske nacionalne ideologije i integralnog jugoslavenstva u dijelu hrvatske i bosnjačke inteligencije.

Općenite značajke i anomalije ideološki, kulturno i intelektualno anakronoga srpskog nacionalizma (opterećenost atavizmima, patrijarhalni protumoderni mentalitet, protukatolička i protuislamska vjerska nesnošljivost, poistovjećivanje vjere i nacionaliteta, pseudojugoslavenstvo), duboko ukorijenjene u Ravnogorski pokret i četničku akciju, otvorile su široki prostor komunističkom državno-političkom nastupu. Uravnoteženi i racionalni komunistički jugoslavenski federalistički nacrt, iako po obliku sovjetski, zadovoljavao je proklamirano savezničko načelno stajalište o obnovi jugoslavenske države, a ujedno je politički diskvalificirao ravnogorsku projekciju jugoslavenskog "etničkog federalizma" triju jedinica, proširenih "Velike Slovenije" i "Velike Srbije" i karikaturalne umanjene Hrvatske.

Bit ravnogorskih ratnih ciljeva objavljenih u jednoj proklamaciji iz 1942., koju autori navode bez komentara: "Izvršiti ujedinjenje celokupnog Srpstva i za večita vremena obezbediti srpske granice", a zatim "očistiti srpsku teritoriju od svih stranih, tuđinskih i nenacionalnih elemenata", stajala je u proturječju s ambicijama svejugoslavenskog predstavnštva te je uz vojničku neorganiziranost i nesposobnost i međunarodnu konstelaciju, u konačnici odlučila o sudbini četničke akcije, samog Mihailovića i njegove organizacije.

Autori ustrajavaju i na postojanju autentične ideologije Ravnogorskog pokreta, "Narodne ravnogorske revolucije", koja bi težila korjenitim društvenim reformama i pobijanju, uglavnom utemeljeno mišljenje, o ideološkoj improvizaciji, "fiktivnoj revoluciji", iznuđenoj pod pritiskom djelatnosti suparničkog komunističkoga pokreta.

Mihailovića vide kao "jugoslavenski orijentiranog", u "uobičajenom smislu tog pojma koji je egzistirao u međuratnoj Jugoslaviji". Uobičajeni smisao tog pojma sadržavao je strukturalno poistovjećivanje i nerazlikovanje jugoslavenstva i predratnoga srpskog nacionalnog ekskluzivizma i partikularizma i stajao je u podlozi permanentne krize prve jugoslavenske države i pridonio njezinu konačnom slomu. Tvrdnju o nepostojanju pisanih i usmenih tragova o Mihailovićevoj mržnji i netrpeljivosti prema "jugoslavenskim narodima", i određenoj "prisnosti" i "sklonosti" prema bosanskohercegovačkim muslimanima (u izvje-

šćima pojedinih četničkih zapovjednika nazivanih "Turcima"), autori izvode iz njegovih povremenih izjava u kojima je lučio ustaše od Hrvata, pozivao na "okupljanje oko jugoslavenske zastave", i pobijao glasine o "pripremanju strasne odmazde za pokolje Srba u Hrvatskoj". No, nasuprot verbalnim istupima u podlozi četničke akcije stajala je instinktivna i atavistička mržnja prema katoličkim Hrvatima i posebice bosanskohercegovačkim muslimanima, eskalirana u brojnim gotovo obredno počinjenim zločinima. Tvrdnje o "prisnosti" i "sklonosti" neprijeporne su u Mihailovićevu odnosu prema Slovencima, vjerojatno kao odjeku njegova višegodišnjeg boravka u Sloveniji, što mu je tijekom rata zajamčilo određeni broj slovenskih pristaša.

Autori opisuju i Mihailovićeve pokušaje ujedinjavanja svoje srbijanske organizacije s četničkom akcijom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja se u velikom dijelu zemlje odvijala pod izravnim talijanskim pokroviteljstvom. Mihailović je početkom 1942. primio nominalno zapovjedništvo nad pojediniim četničkim skupinama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, sumnjive vojničke vrijednosti, koje su do kraja rata djelovale samostalno i s kojima nije imao neposredni dodir. Postupci tih skupina služili su kao jak argument u stalnim britanskim pritiscima na Mihailovića, izbjegličku vladu u Londonu i samog kralja. Otvorenu četničku protokomunističku i protuhrvatsku suradnju s Talijanima u obliku Dobrovoljačke protokomunističke milicije (MVAC) autori vide kao "samoobrambenu" i "nužnu", a nemogućnost uspostave djelotvornog nadzora nad heterogenim četničkim skupinama kao činjenicu koja je imala katastrofalne posljedice u posljednjoj prijelomnoj etapi četničko-komunističkoga građanskog rata.

U poglavlju "U žrvnju savezničke diplomatije" (225.-309.) opisan je razvitak odnosa u trokutu Mihailović - jugoslavenska izbjeglička vlada - saveznička diplomacija i geneza postupnoga britanskog napuštanja Mihailovića i konačno isključive potpore Titovim partizanima.

Britanski vojno-strategijski cilj svodio se na vojnički slom Osovine, potporu svakom djelatnom oružanom otporu koji mu pridonosi i osiguranje nadzora nad istočnim Sredozemljem kao najkraćom pomorskom vezom s Britanskom Indijom. U političkom smislu to je značilo načelnu potporu obnovi državno-pravnog stanja uoči njemačkoga vojničkog nastupa u srednjoj i jugoistočnoj Europi pa su prema tome i pojedine izbjegličke vlade našle utočište pod britanskim okriljem. Jugoslavenska izbjeglička vlada i kolonija opterećena unutarnjim sukobima i aferama gledala je u Mihailoviću sredstvo jačanja svoga krhkog položaja svedenog na položaj "britanskog privjeska". Britanci su to uočili i uporno odbijali zahtjev izbjegličke vlade za uspostavljanjem stalne izravne veze s Mihailovićem koja je prekinuta početkom siječnja 1942., a obnovljena tek u ljeto 1943. preko jedne privatne radiopostaje.

Djelatni vojnički prinos britanskom ratnom naporu i glavnom strategijskom cilju bili su glavno mjerilo u britanskom prosuđivanju vrijednosti i stupnja potpore pojedinoj protuosovinskoj oružanoj skupini. Mihailović nije imao ambiciju odlučiti tijek rata, već ustrojiti i ojačati svoju vojnu organizaciju kako bi u trenutku ratnog preokreta ili savezničkog iskrcavanja ostvario svoje vojno-političke ciljeve. Pojavom borbene protuosovinske komunističke akcije, Mihailović i njegova strategija obilježena pasivnošću i slabošću vojne organizacije te ograničena isključivo na Srbe, dobiva drugorazredno značenje u britanskim vojnim planovima. Krhka, ali postojeća općejugoslavenska narav Titova monolitnog

pokreta činila je izvjesnom obnovu jugoslavenske države, čiji stvarni raspad, a ne samo okupaciju pojedinih dijelova, Saveznici nisu priznavali. Tako je imperativ obnove "moguće" Jugoslavije, utemeljen po Saveznicima prihvaćenom načelu "kontinuiteta", u ime kojeg je nastupao i Mihailović, a kojemu je ravnogorsko "jugoslavenstvo" bila prepreka, u konačnici zapečatilo njegovu sudbinu, a Titu i komunistima donijelo pobjedu i međunarodno priznanje.

Promjenu britanskog odnosa prema Mihailoviću od sredine 1942. autori vide i kao rezultat sovjetskih pritisaka i "propagande protiv Mihailovića" koja je postigla uspjeh neovisno o britanskoj spoznaji o navodnom sovjetskom nadzoru nad jugoslavenskim partizanima. No svi Titovi postupci, od podizanja preuranjenog ustanka 1941., s obilježjima boljševičke revolucije, u trenutku kada je opstanak Sovjetskog Saveza ovisio o pomoći zapadnih Saveznika (Mihailovićeva strategija bila je u tom trenutku bliža naputcima Kominterne od Titove), do donošenja dalekosežnih republikanskih ustavno-pravnih odluka u Jajcu bez znanja Moskve i njegova samozvanog maršalata, pobijaju tvrdnju o postojanju presudnoga sovjetskog nadzora nad njim, izvan općenite i nedvojbene ideološke vjernosti jugoslavenskih komunističkih moskovskom središtu.

Britansko napuštanje Mihailovića bila je svjesna i samostalna odluka donesena kao posljedica stvarnih odnosa snaga na terenu i shvaćanja da je on "jedan od mnogih vojnih faktora u velikoj borbi protiv Osovine", posebice nakon četničkih poraza tijekom 1943., a učvršćena spoznajom o drugorazrednom strategijskom značenju istočnojadranske obale nakon otvaranja "Drugog bojišta" u Francuskoj. Postupanje u Grčkoj i onemogućavanje tamošnjega komunističkog "narodno-oslobodilačkog" nastupa, pobijaju teze autora o navodnoj britanskoj neobaviještenosti i svjedoče o odlučnosti Londona kada se radilo o zaštiti vlastitih strategijskih probitaka.

Po autorima sudbina partizansko-četničkoga građanskog rata odlučena je u vojničkom smislu, rezultatom niza bitaka vođenih na širokom prostoru od zapadne Bosne do Crne Gore, pod okriljem velikih njemačkih protuustaničkih pothvata poznatih pod nazivima *Weiss* i *Schwarz*, pokrenutih tijekom 1943. u očekivanju savezničkog iskrcavanja na Jadranu. Opširno su opisani ambiciozni Mihailovićevi planovi o uništenju partizanskih snaga u zapadnoj Bosni, prebacivanju postrojbi iz Crne Gore i Hercegovine prema zapadu i zauzimanju Splita i osiguravanju mostobrana za savezničko iskrcavanje čiju je najavu Tito doživljavao kao najveću prijetnju realizaciji svojih ratnih ciljeva. Mihailović je u tom trenutku, uz neke talijanske krugove, kako navode autori, jedini sudionik koji je iskreno priželjkivao savezničko iskrcavanje na Jadranu. Pozadinu do tada najvećeg pokreta partizanskih i četničkih snaga vide u početku partizanskih priprema za preuzimanje Srbije i približavanje bojištu na istoku u smjeru nadiranja sovjetskih snaga, i Mihailovićevu nastojanju za konačnim uništenjem partizanskih suparnika. Veliko sabiranje okončano je partizanskom pobjedom nad četnicima na Neretvi, olakšanom partizanskim prekidom neprijateljstva s Nijemcima nakon tzv. Ožujških pregovora, četničkim gubitkom Hercegovine, prebacivanjem Titova stožera u Crnu Goru, njemačkim zarobljavanjem Pavla Đurišića i 2.000 crnogorskih četnika i konačno Mihailovićevim bijegom u Srbiju.

Britanci kao alibi za buduće definitivno napuštanje Mihailovića, od njega i dalje zahtijevaju pokretanja širokih protunjemačkih akcija, svjesni da on i njegova oslabljena organizacija, u procijepu između Nijemaca i komunističkih, za to ne-

maju snage. Ogorčen britanskim ponašanjem, svoj je položaj prema Britancima u jednoj prigodi usporedio s položajem Crnaca u afričkim kolonijama.

Posljednji britanski časnici napustili su Mihailovićeve stožer krajem svibnja 1944., u lipnju je razriješen ministarske dužnosti, krajem kolovoza i položaja načelnika stožera Vrhovnog zapovjedništva JVUO, a na poslijetku je i kralj Petar pozvao Srbe u govoru preko radio-Londona održanom 12. rujna 1944., da se "stave pod zapovjedništvo Maršala Tita". Mihailovića su u jesen 1944. napustili i kćerka, marksističkih uvjerenja, i sin predratni član beogradskog Saveza komunističke omladine Jugoslavije, koji je zatim pristupio valjevskim partizanskim proleterskim postrojbama i zajedno sa sestrom objavio u beogradskoj *Politici* izjavu-pamflet protiv oca.

U poglavlju "Na unutrašnjem frontu 1942.-1944." (311.-394.) opisani su Mihailovićeve odnosi s generalom Milanom Nedićem predsjednikom, proosovinske srpske vlade, njemački pogledi na Ravnogorsku organizaciju i njezin vojni ustroj te Mihailovićeve djelatnost u Srbiji od ljeta 1943. do prelaska u Bosnu u jesen 1944.

Autori Mihailovićeve odnos prema političko-upravnim i vojnim ustanovama Nedićeve vlade opisuju kao "kompleksan i delikatan". Nasuprot proturječnom držanju Mihailovića i njegove organizacije, Nedićevo temeljno političko ishodište bilo je jasno i nedvosmisleno: unutar njemačkoga okupacijskog sustava, činjenici neovisnoj o srpskoj volji, zaštititi životne probitke srpskog naroda, izgraditi oružanu silu i sustav državne uprave kao zametak srpske državnosti, suzbiti komunističku akciju kao ideološku prijetnju i uzrok njemačkih represalija prema civilnom pučanstvu te provesti društvenu preobrazbu na temelju određenih ideoloških načela.

Mihailovićeve djelatnost (u izvješćima Nedićeve uprave poznata kao akcija "DM organizacije") ugrožavala je Nedićeve napore usmjerene prema sređivanju teškog stanja u zemlji, urušavala njegov autoritet i vjerodostojnost u očima Nijemaca i u konačnici pridonosila uspjehu komunističke akcije. Njegov odnos prema Nediću bio je opterećen i osobnom netrpeljivošću s obzirom na Nedićevo ulogu u kažnjavanju Mihailovićeve postupaka u predratnoj vojnoj službi. Jugoslavenska izbjeglička vlada upravo je na Mihailovićevo traženje u prosincu 1941. oduzela činove Nediću i svim časnicima u njegovu kabinetu zbog njihove "izdajničke djelatnosti".

Nasuprot ambivalentnog držanja Nedićeve uprave, čestog utočišta za brojne Mihailovićeve pristaše, ravnogorska djelatnost našla se na žestokom udaru Dimitrija Ljotića i Srpskoga dobrovoljačkog korpusa, postrojbe sastavljene od njegovih ideoloških pristaša. Ljotić, vođa Nacionalnog pokreta Zbor, ideološka si va eminencija bez službene dužnosti, osoba nesumnjiva moralnog integriteta, po Mihailoviću žigosan kao "izdajnik", sustavno je i ustrajno napadao njegovu akciju kao ludost i odmetništvo u službi "britanskog imperijalizma". Osuđivao je Mihailovićevo "otvaranje vrata" komunizmu potaknuto i rusofilskim sentimentima u pučanstvu i zloguko proricao njegovu sudbinu i sudbinu Srbije u slučaju komunističke pobjede. Stalni sukobi i nepovjerenje između Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Mihailovićeve snaga, ravnogorski atentati na pristaše Zbora, posebice međusobna optuživanja za odgovornost u slučaju masovnih njemačkih represalija u Kragujevcu i Kraljevu 1941., nastavljena i u srpskom izbjegličkom tisku nakon 1945., onemogućili su njihovu logičnu vojnu suradnju i u posljed-

njim danima uoči sovjetsko-partizanskog zauzimanja Srbije. Uzroke za to autori vide, vjerni apologetskom pristupu Mihailoviću, u "nemilosrdnosti dobrovoljačkog lova na Ravnogorcu", a ne u njegovoj netrpeljivosti prema Ljotiću zbog koje je odbio susret s njim u ljeto 1944., uz izgovor da mu ne može jamčiti sigurnost i uz prijetnju kako će biti izvrnut "narodnoj odmazdi" za svoje postupke.

Postrojbe Srpskoga dobrovoljačkog korpusa predstavljale su osim u političko-ideološkom pogledu i izrazitu vojničku suprotnost Mihailovićevoj vojnoj organizaciji. Nasuprot njegovoj anarhičnoj i nediscipliniranoj vojnoj sili, često folklornog izgleda, okupljenoj na hajdučkim, četničkim i komitskim predajama, stajala je dobro ustrojena, disciplinirana, ideološki monolitna i motivirana snaga, zasigurno borbeno jedinstvena pojava u dotadašnjoj srpskoj vojnoj povijesti.

Neovisno o različitim aranžmanima s četničkim skupinama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i pojedinim Mihailovićevim zapovjednicima u Srbiji, kao i evoluciji u pristupu prema njegovoj organizaciji uvjetovanoj razvitkom stanja na ratištu, njemačke vojne, političke i obavještajne strukture tretirale su Mihailovića cijelo vrijeme rata kao izvorno neprijateljskog filobritanskog čimbenika, drugorazredne vojne vrijednosti u odnosu na komunističku akciju, ali s izrazitim utjecajem u pučanstvu. O tome svjedoče i raspisane njemačke tjeralice i vojni i obavještajni izvori koje autori navode, njemačko odbijanje Mihailovića naročavanja i u posljednjim mjesecima rata, kao i nekoliko bezuspješnih pokušaja njegova zarobljavanja, od kojih je posljednji pokrenut u srpnju 1943., kao potхват *Morgenluft*.

U poglavlju "Strategija - do posljednjeg daha 1945.-1946." (395.-460.) opisana je posljednja etapa Mihailovićeve djelatnosti od povlačenja iz Srbije u Bosnu, i sovjetsko-partizanskog zauzimanja Beograda krajem listopada 1944., do zarobljavanja, suđenja i likvidacije u srpnju 1946.

Mihailović je stigao u Bosnu s oko, po procjenama autora, 25.000 ljudi, uvjeren kako će na taj način sačuvati ljudstvo i pripremiti ga za ponovni povratak u Srbiju. Na putu ga je od Ravne Gore, preko Drine do Doboja pratilo američko vojno izaslanstvo koje je boravilo u njegovom stožeru od kraja kolovoza do početka studenoga 1944. Američki pukovnik McDowell punudio je Mihailoviću da ga izvede zrakoplovom iz zemlje što je on odbio, kao i kasnije savezničke prijedloge evakuacije. Svoje postupke temeljio je na prosudbi o neizbježnoj savezničkoj intervenciji po uzoru na onu u Grčkoj, koja će preokrenuti tijek rata, pa je odbio i prijedlog o povlačenju i okupljanju svih srpskih protukomunističkih snaga u okolici Trsta. Zapovjednika crnogorskih četnika Pavla Đurišića koji je sa svojim postrojbama sredinom ožujka 1945. napustio položaje na lijevoj obali rijeke Bosne i uputio se prema Sloveniji, Mihailović je optužio za izdaju, "separatizam" (dodiri s vođom crnogorskih nacionalista Sekulom Drljevićem) i "suradnju s ustašama". Đurišićeve postrojbe ubrzo su likvidirane po ustašama na području posavskog Lijeve Polja.

Nakon njemačkog povlačenja iz Bosne, Mihailović je donio konačnu odluku o povratku u Srbiju smjerom preko Banje Luke, Kotor Varoši, Zenice, Bjelašnice, Sutjeske i Zelengore gdje su mu partizani nanijeli konačan udarac (uništeno je po prosudbi autora gotovo 10.000 četnika) razbivši njegove preostale postrojbe u manje nepovezane skupine. Mihailovićeva se skupina krila ma širem

području Višegrada gdje je uhvaćena po OZN-i 13. ožujka 1946. Sve okolnosti njegova hvatanja još uvijek su nepoznate.

Autori opširno opisuju suđenje Mihailoviću održano u Beogradu od 10. lipnja do 18 srpnja 1946. Njegovo djelatno sudjelovanje u postupku i odbijanje da se brani šutnjom s obzirom na to da je unaprijed bio poznat njegov rezultat autori vide kao posljedicu njegova "duboko usađenog osjećaja legalizma" i činjenice da je novu komunističku Jugoslaviju, neovisno o poretku, priznavao kao svoju državu. Pritom se pozivaju na kasniju izjavu jednog od članova tužiteljstva Hrvata Josipa Hrnčevića, o Mihailovićevu dojmljivom držanju na sudu koji je priznavao "kao sud svoje zemlje". Presudom Vrhovnog suda Mihailović je proglašen krivim "za izdaju zemlje i razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje". Osuđen je na kaznu smrti strijeljanjem koja je, nakon odbijenog priziva, izvršena na nepoznatom mjestu.

U prilogu knjige objavljena je Kronologija najvažnijih događaja iz Mihailovićeva života i iscrpan popis izvora i literature. Djelo je obogaćeno i brojnim Mihailovićevim ratnim fotografijama nastalim u njegovoj pratnji.

Zlatko Hasanbegović

Željko KRUŠELJ, *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski zemljopis - naklada dr. Feletar, Koprivnica 2001., 365 str.

U izdanju nakladničke kuće dr. Feletar iz Koprivnice izašla je u studenom 2001. iz tiska knjiga "U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma", kao druga knjiga serije: Građe za povijest Koprivnice, kada je bila predstavljena u Koprivnici, a mjesec dana zatim i u Zagrebu.

Knjiga se sastoji od dva glavna dijela i to: 1.) Uvodne studije Ž. Krušelja pod naslovom: Politička zbivanja u koprivničkoj Podravini od objave šestosiječanjske diktature do sloma Kraljevine Jugoslavije (9.-42.) i 2.) Dokumenti - zbirka od 234 dokumenta za razdoblje od 1929. do 1941. godine (43.-360.). Tu su još riječ autora na početku (5.-7.), sažetak na engleskom (361.-362.), popis literature (363.) i sadržaj (365.) na kraju knjige.

Tekst studije Ž. Krušelja je podijelio u četiri osnovna dijela iskazana sljedećim podnaslovima: "Demografske, gospodarske i socijalne prilike na koprivničkom području u razdoblju od 1929. do 1941. godine"; "Politički i ideološki okvir državnog terora"; "Djelovanje hrvatske oporbe" i "Geneza ustaškog pokreta u koprivničkoj Podravini".

U prva tri dijela autor daje okvir u vremenu, prostoru i glavnim događajima za četvrtu glavnu temu: "Geneza ustaškog pokreta u koprivničkoj Podravini", koju je iskazao u sedam podnaslova: "Mijo Bzik u koprivničkoj internaciji"; "Formiranje ustaškog logora Janka-pusta"; "Važnije ustaške grupe i njihove terorističke akcije"; "Slučaj Stjepana Petrovića i raspad ustaških organizacija"; "Marseilleski atentatori"; "Godine ustaške šutnje" i "Krvavi epilog".

Ž. Krušelja u *uvodnim poglavljima* jezgrovitro i argumentirano upoznaje čitatelja s glavnim demografskim, gospodarskim i socijalnim vrlo složenim i teškim